

DİLÇİLİK

UOT 8/81

QƏDİM TÜRK-SLAVYAN DİL ƏLAQƏLƏRİ**Z.M.ƏLİYEVƏ***AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**Rajabova.narmin@gmail.com*

Türk xalqlarının slavyanlarla mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Türklərin tarixində xüsusi rolu olan xəzərlərin, oğuz-qəbilə birləşmələrinin, peçeneqlərin və polovestlərin slavyanlarla əlaqələri məlumdur. Bizim eranın ilk əsrlərində Şərqi Avropanın slavyan qəbilələri hun, xəzər, sabir, bulqar, daha sonrakı dövrlərdə isə peçeneq, uz, polovets tayfaları ilə sıx təmasda olmuşdular.

Açar sözlər: dil əlaqələri, iqtisadi və mədəni əlaqələr, frazeoloji və qrammatik sistem, salnamə, yazılı abidələr, ictimai quruluş, qədim slavyan dili

Türk-slavyan dil əlaqələri haqqında ilk dəfə çex alimi Y.Paysker yazmışdır. Y.Paysker slavyan, türk və alman dil əlaqələrinə həsr olunmuş əsərində Qərbi Ukrayna ərazisində yaşayan bulqar-skiflərin slavyanlarla iqtisadi və mədəni əlaqələrinin olduğunu qeyd edirdi. Y.Paysker türkdilli skiflərin qərbi slavyanlarla olan əlaqələrinin real tarixli faktlara söykəndiyini sübut etməyə çalışırdı [1, 48-61].

Y.Payskerin əsərini L.Hiderli tənqid edərək yazırdı ki, “heç bir qədim slavyan-Turan yaxınlaşmasından söhbət gedə bilməz” [3, 152-160].

Türk mənşəli sözlər cənubi və şərq slavyan dillərində saysız-hesabsızdır. Lakin qərbi slavyan dillərində rast gəlinən türkiizmlərin çoxu ehtimal ki, qədim slavyan dilinə keçən sözlərdir.

Polyak dilində rast gəlinən “çakan” (kıtman) sözü bu dilə Ukrayna və ya slovak dillərindən keçmişdir. Bu sözün türkiizm olduğunu cığatay dilindəki “çakan” – balta sözü sübut edir. Çex dilində “salas” sözünə rus dilində “шалаш” formasında rast gəlinir [2, 37-44].

Maxekin “Etymologicky slovník yazıka českeho a slovenskeho” – Çex və slovak dillərinin etimoloji lüğətində verilmiş türkiizmlərin tarixi daha qədimdir. Bu zaman əsasən çuvaş dilinin qərbi slavyan dilləri ilə əlaqəsindən danış-

maq lazım gəlir.

Türk xalqlarının slavyanlarla mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələrinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Türklərin tarixində xüsusi rolu olan xəzərlərin və oğuz qəbilə birləşmələrinin, xüsusilə, peçeneqlərin və polovetslərin slavyanlarla əlaqələri məlumdur. Qədim slavyan dilinə əski türk dillərindən keçmiş sözlər türkiyələrin bütün fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Şərqi Avropa və Qərbi Asiya xalqlarının tarixinin öyrənilməsində ədəbiyyat və mədəniyyət abidələrinin tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılmasının, bu ərazilərdə yaşayan qədim xalqların dil əlaqələrinin tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır [4, 205-240].

I minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində Şərqi Avropanın və Qərbi Asiyanın torpaqlarında yaşayan türkdilli xalqların və slavyanların çox sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri dil sistemində dərin izlər buraxmışdı.

Bizim eranın ilk əsrlərində Şərqi Avropanın slavyan qəbilələri hun, xəzər, sabir, bulqar, daha sonrakı dövrlərdə isə peçeneq, uz və polovets tayfaları ilə sıx təmasda olmuşdular. Türk dilləri qədim slavyan dilində müəyyən izlər buraxmış, bu dilin frazeoloji və qrammatik sistemə böyük təsir göstərmişdilər.

Qədim hunların, sabirlərin, xəzərlərin və bulqarların yazılı abidələri dövrümüze qədər gəlib çatmamışdır. Lakin tək-tək söz və ifadələr xüsusi adlar və hökmdarların titullar (antroponimlər), xalqların və qəbilələrin adları (etnonimlər), şəhər və kənd, çay və göl adları (toponimlər) yunan, ərəb xronikalərində və rus salnamələrində qorunub saxlanılmaqdadır. Bu salnamələrin materialları əsasında türk xalqlarının dil mədəniyyəti haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür.

Türk və slavyan dillərinin qarşılıqlı təsir proseslərinin tarixini əsasən beş dövrə bölmək olar.

I dövr – I-VIII əsrləri əhatə edir. Bu dövr – Kiyev Rus dövlətinin yaranmasından əvvəlki dövrü – slavyan dillərinin türk dilləri ilə ilk təmas dövrüdür. Bu dövrdə slavyan dilləri əsasən hun, sabir, xəzər və bulqar dilləri ilə təmasda olmuşdur.

II dövr – IX-XII əsrləri əhatə edir. Bu dövr qədim rus dövlətinin – Kiyev Rus dövlətinin yarandığı zamandır.

IX-XII əsrlər ərzində Kiyev Rus dövləti peçeneq, oğuz, türk, berendey və s. türk tayfaları ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Kiyev Rus dövlətinin qədim türk tayfalarından olan polovetslərlə təması daha sonrakı dövrə – monqol işğalı dövrünə təsadüf edir.

III dövr – XIII-XV əsrlər monqolların Şərqi Avropa torpaqlarına gəlməsi Qızıl Orda dövlətinin yaranması dövrüdür. Bu zaman qədim rus knyazlıqları Qızıl Orda dövlətinin vassalı idilər, qədim rus dili isə geniş ərazidə yayılmış türk-qıpçaq dialektlərinin təsiri altında inkişaf edirdi. Bu dövrdə Türk dilləri vasitəsilə slavyan dillərinə ərəb, fars, çin, tibet, toxar dillərindən söz və ifadələr keçirdi. Bu dövrlər qədim slavyan və türk dillərinin sıx əlaqəsi ilə səciyyələnilir.

IV dövr XV-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə cənubi slavyan dillərinə osmanlı türkcəsindən çox söz və ifadələr keçmişdir.

V dövr XX-XXI əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə də slavyan dillərinə bir çox sözlər keçmişdir. Şərqi Avropanın böyük bir ərazisini tutan, böyük dövlətçiliyi olan müstəqil türk xalqlarının tarixi bu gün də çox az öyrənilmişdir. Bizə məlum olan mənbələr bu ərazidə Şərqi Avropanın iki nəhəng dövlətinin Xəzər və Bulqar xaqanlıqlarının olduğunu sübut edir. Xəzərlər və bulqarlar, o cümlədən Şərqi Avropanın digər türk xalqları haqqındakı məlumatları verən müəllifləri 5 qrupa bölmək olar [2, 37-44]:

1. Zaqafqaziya və İran müəllifləri.
2. Yunan, Bizans və qədim rus salnaməçiləri.
3. Yəhudi mənbələri.
4. Ərəb coğrafiyaçıları.
5. Çin mənbələri.

Birinci qrup haqqında, yəni Zaqafqaziya və fars mənbələri haqqında danışarkən, ilk növbədə Əbül Qasim Tusi Firdovsinin “Şahnamə” poemasını göstərmək olar. Firdovsi (935-1020) “Şahnamə” poemasında Xəzər xaqanlığı haqda söhbət açır. Gürcü çarı VI Vaxtanqın tərtib etdiyi salnamədə (bu salnamə hal-hazırda Fransada saxlanılır) və Qafqaz alimi Moisey Xorenskinin əsərlərində qədim türklərdən və slavyanlardan bəhs olunur.

İlk iki mənbə (Firdovsinin “Şahnamə”si və VI Vaxtanqın “Salnamə”si tarixi faktlara əsaslanmır, burada təsvir olunan hadisələr qeyri-müəyyənliyi, fantastikliyi və nağılları xüsusiyyətləri ilə ciddi elmi nəticələr çıxarmağa imkan vermir. Moisey Xorenskinin “Tarix” və “Zamanın coğrafiyası” əsərləri isə xalq dastanlarına, epos materiallarına əsasən yazılmışdır. Bu mənbələrə nisbətən əsaslanıb müəyyən nəticələr çıxarmaq olar. Moisey Xorenskinin əsərləri yunan və Bizans mənbələrinə əsaslanır. Xalq eposu bu əsərlərdə bəzən konkret tarixi faktları əks etdirir.

Moisey Xorenski xəzərlər haqqında ilk məlumatı II əsrə aid edir. Onun fikrincə, hələ hunlar Şərqi Avropaya gəlməmişdən əvvəlki dövrdə, yəni 198-ci ildə xəzərlər bu ərazidə məskunlaşmışdılar. Xorenski bu qənaətdə idi ki, xəzərlər Atillanın qoşunlarının tərkibində Şərqi Avropaya gəlməmişdilər, hunlar bu əraziləri istila etdikdən sonra onlara qoşulmuşdular.

İkinci qrup mənbələrə yunan alimi Priisk, Bizans imperatoru, alim və yazıçı Konstantin Baqryanorodniy və müxtəlif monastrlarda yaşayan rus salnaməçiləri daxildir. Priisk xəzərləri akatsirlər (akxəzərlər) adlandırır və hunların istilasına qədər bu dövlətin ictimai quruluşu haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar bizim eramın III–VI əsrlərinə aid edilir.

Şərqi Avropanın ərazisində yaşayan türkdilli xalqlar haqqında daha ətraflı məlumatı Konstantin Baqryanorodniy vermişdir. Onun əsərində xəzərlər qüdrətli bir xaqanlıq kimi təsvir olunur. Bu dövlətlə Bizans imperatorluğunun böyük siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri olduğu qeyd edilir. Konstantin Baqryanorodniy xəzərlərin türkdilli xalq olduğunu, bu dövlətin sərhədlərinin

Avropanın böyük bir hissəsini tutduğu barədə məlumat verir. Bizans dövləti bu iqtisadi və mədəni əlaqələrə əsaslanaraq öz xarici siyasətini qurmağa çalışırdı.

Bizans mənbələrindən fərqli olaraq rus salnamələri xəzərlər barədə çox qısa məlumatlar verir. Bu məlumatlar yalnız X əsrə aiddir. Xəzər xaqanlığının Bizansla siyasi və diplomatik əlaqələri barədə tarixdə müəyyən məlumatlar vardır.

İrənin Sasanilər dövlətinin və Ərəb dövlətinin xəzərlərlə münasibəti yaxşı deyildi. Sasani dövlətinin zəifləməsi nəticəsində ərəblər bəzi İrən torpaqlarını istila etdilər. İrən torpaqlarını tutduqdan sonra ərəblər Xəzər Xaqanlığını ələ keçirməyə çalışırdılar. Buna görə də, Xəzər Xaqanlığı Bizansla iqtisadi və siyasi əlaqələri möhkəmləndirdi. Bizans imperatoru Xəzər xaqanının qızı Çiçəklə evləndi. IX əsrin ortalarından başlayaraq bir çox slavyan tayfaları Xəzər Xaqanlığının vassalına çevrildilər. Yəhudi mənbələri Xəzər Xaqanlığı və onun slavyanlarla əlaqəsi haqqında məlumatlar verir.

Kordova Əməvilərindən olan IV Əbdülrəhmanın vəziri Xasdaı ibn-Saprutun Xəzər Xaqanı İosiflə məktublaşması X əsrdə bu xaqanlığın dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına sübutdur. İkinci yəhudi müəllifi İosif Xəzər xaqanlığında 10 qəbilənin olduğunu və bu qəbilələrin yaşadığı coğrafi ərazini göstərir.

Ərəb coğrafiyaçıları və səyyahları slavyan və türk xalqlarının siyasi və iqtisadi əlaqələri barədə çox yazmışlar. Bu mənbələrin verdiyi məlumatlar Şərqi Avropanın xalqlarının keçmişi barədə zəngin məlumat verir.

Ərəb səyyahlarından İbn-Fədlan, Əl-Məsudi və İbn-Rustun adını çəkmək olar. İbn-Fədlan Bağdad xəlifəsi Məhəmməd ibn Süleyman tərəfindən islamı qəbul etmiş Bulqar ölkəsinə göndərilmişdi. İbn-Fədlanın əsərində dörd xalqın – bulqarların, rusların, başqırdların və xəzərlərin tarixi keçmişi haqda məlumat verilir. İbn-Fədlanın məlumatına görə, ruslar xəzərlərin vassalı idilər.

Digər ərəb coğrafiyaşünası İbn-Rust “Qiyətli xəzinələr haqqında kitab” adlanan əsərində slavyanların və türklərin siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri barədə yazır.

Türk dövlətlərinin tarixi bir türk qəbiləsinin güclənərək, digərlərini özünə tabe etməsi, öz ətrafında birləşdirməsi ilə səciyyələnir. Türk qəbilələri digər türk tayfalarını və milliyətçə türk olmayanları da iqtisadi və siyasi cəhətdən özündən asılı salmağa, öz ətrafında birləşdirməyə qadir idilər. Qədim mənbələrin və əski dövrlərdə yaşayan salnaməçilərin (Dionisiy, Priisk və b.) verdiyi məlumatlara əsasən, müasir Rusiyanın cənub əraziləri türkdilli xalqlara mənsub idi. Bu türk qəbilələri burada hələ peçeneqlərdən və uzlardan əvvəl yaşayırdılar və IV əsrdə böyük Hun imperiyasına daxil idilər. Bu xalqlar eramızın IV əsərində Attilanın qurduğu böyük imperiyaya daxil oldular. Həmin imperiya dağıldıqdan sonra isə Xəzər və Bulqar xaqanlıqları yarandı.

Xəzər və Bulqar xaqanlıqları böyük iqtisadi mərkəzlər olan şəhərləri və yüksək mədəniyyətləri ilə seçilirdilər. “Hüdud əl ələm”də və digər ərəb mənbələrində 10-a qədər qədim Xəzər şəhərinin adı çəkilir. Bunlara misal olaraq Belencer, Semender, İtil və Sarkelin adını çəkmək olar.

Bu şəhərlərdən əlavə İtil çayı üzərində yerləşən Bulqar şəhərinin də adı

çəkilib. Suvar xalqı isə, akademik Marrın fikrincə, müasir çuvaşların ulu babalarıdır. Qədim rus dövlətinin yarandığı ilk gündən slavyan və türk xalqları arasında sıx əlaqələr mövcud idi. Türk və slavyan qəbilələri bəzən sülh şəraitində yaşayırdı, bəzən də müharibələr aparırdılar.

Qədim salnamələrin verdiyi məlumatlara əsasən 865-ci ildə Kiyev Ryurik tərəfindən idarə olunurdu. Bu zaman şəhər Xəzər Xaqanlığından asılı idi və ona xərac verirdi. 913-cü ildə knyaz Oleq bir çox slavyan qəbilələrini: polyanları, drevlyanları, bujanları, volınları, kriviçləri, radimiçləri, vyatiçləri birləşdirdi və qədim rus dövləti möhkəmlənərək Xəzər Xaqanlığının asılılığından azad olundu. 920-ci ildə knyaz İqor Ryurikoviç peçeneqlərə qalib gəldi. 967-ci ildə knyaz Svyatovlav İqoreviçin dövründə peçeneq knyazı Kurya Svyatovlavı əsir götürdü, öldürdü və onun kəlləsindən fincan düzəltirilib üstündə belə bir yazı həkk etdirdi: “Özgəsini axtarıb özününkünü itirdi”.

Rusiyanın xristianlığı qəbul etməsindən sonra slavyanlar və türklər arasında yenidən güclü münasibətlər başladı. Qədim rus və polovets münasibətlərinin tarixi bir-birini əvəz edən müharibələr və sülh müqavilələrinin başlanması ilə xarakterizə olunur. Rus knyazları polovets xanlarının qızları ilə evlənilir, öz hərbi, siyasi və iqtisadi qüdrətlərini artırmağa çalışırdılar. Rus alimi A.İ.Sobolevski özünün “Rus-skif etüdləri” əsərində slavyanların mənşəyini türkdilli skif tayfaları ilə bağlayır. Alimin fikrincə, qədim slavyan dili iki dilin birləşməsindən, bir-birinə təsirindən yaranmışdır. Bu dillərin biri slavyan-baltik və ya slavyan-litva dilidir. İkinci dil slavyan dilinə çox böyük təsiri olan, bu dili formalaşdıran amillərdən biri olan türkmənşəli skif dilidir [5, 20-41]. Qədim slavyan dilində incə saitlər və “j” səsinin əvvəlində “s” səsinin əvəzinə “x” səsinin işlənməsi buna sübutdur.

A.İ.Sobolevski slavyan dillərində qədim skif dilinin izlərini axtarır, Şərqi Avropanın, xüsusilə slavyan dillərinin leksikasında, toponimiyasında, arxeologiya və etnoqrafiyasında qədim türklərlə əlaqəni elmi cəhətdən izah etməyə çalışırdı. Məsələn, A.İ.Sobolevski slavyan dillərində, xüsusilə rus dilində rast gəlinən “осочить” (vəhşi heyvanı mühasirəyə almaq) və “осока” (vəhşi heyvana hücum etmək) kimi ifadələrin “cok”, “cak” kökləri ilə bağlı olduğunu və qədim yunan tarixçisi Herodotun yazdığına görə, farsların skifləri saklar adlandırdıqlarını, farsların düşməni olan “tura” xalqının da skif-saklar olduğunu qeyd edirdi.

A.İ.Sobolevskinin fikrincə, “tura” kökü müasir rus dilində bu gün də işlənən “турить, турнуть, протурить” sözləri məhz türklərə aiddir. Hətta Dnestr çayının adı da bu sözlə bağlıdır. Yalnız A.İ. A.İ.Sobolevski qədim slavyan dilindəki fonetik prosesləri türk dillərinin təsiri ilə izah etmirdi. XX əsrin digər dilçi alimi B.A.Boqoroditski də dildibi “q, k, x samitlərinin yumşaq tələffüz olunmasını İran dillərinin təsiri ilə izah edirdi. Lakin B.A.Boqoroditski skif-sak dillərini İran mənşəli hesab edərkən səhv edirdi. Alim yunan tarixçisi Herodota əsaslanaraq yazırdı ki, skif-sak tayfaları müasir cənubi Rusiya ərazisində qədim slavyanlarla yanaşı yaşayırdılar və bu dillərin qarşılıqlı təsiri təbii idi.

Ukrayna alimi Valentin Stesnyuk yazır: “Şərqi Avropanın slavyan

əhalisinin dilində rz/rs səs keçidləri mövcud olmuşdur. Bu səs qrupları müxtəlif slavyan dillərində “rz” fonem birləşməsi və incə r’ səsi ilə əvəz olunmuşdur.

Çex dilində “r” səsi “rz” və “rs” səs birləşmələri ilə, polyak dilində “rz” fonem birləşməsi z və ž səsləri ilə əvəz olunmuşdur.

Müasir çexlərin ulu babaları qədim bulqarlarla qonşu arealda yaşayırdılar və qədim slavyan dilindəki incə “r” -in “rz” ilə əvəz olunması bulqar substratının təsiri altında baş verdi.

Məonqolların və tunqusların ulu babaları bir çox türk sözlərini mənimsəmişdilər və bu qədim sözlərin bir çoxunda “rz” və “rs” səs birləşmələri “r” şəklində tələffüz olunurdu. Bu fonoloji hadisə eynilə qədim slavyan dilinə keçmiş türk sözlərində də müşahidə olunurdu.

Türk və slavyan dilləri arasında mövcud olmuş əlaqələrin səbəbləri müxtəlif olmuşdur. Bu əlaqələrin sosiolinqvistik, etnolinqvistik və psixolinqvistik səbəbləri vardır.

Türk və slavyan xalqları arasında yaranmış əlaqələrin əsas səbəbi kimi tarixi şəraiti göstərmək olar. Bu baxımdan qədim dövrlərdən bu günə qədər olan tarixi hadisələr nəzərdən keçirilməlidir. Türk və slavyan dilləri arasında əlaqələrin yaranmasının əsas şərtlərindən biri də xalqların müxtəlif ərazilərə köçməsi, müharibələr, ticarət əlaqələri, dövlətlərin yaranması və süqutu kimi amillərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л.: Наука, 1979, 254 с.
2. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М.: Наука, 1985, 171 с.
3. Нидерле Л. Славянские древности. М.: Просвещение, 1956, 302 с.
4. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. М.: Просвещение, 1953, 450 с.
5. Соболевский А.И. Русско-скифские этюды. М.: 1911. Изв. ОРЯС, 239 с.
6. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. М.-Л.: Наука, 1935, 310 с.

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ И СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ

З.М.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории древнетюркских и славянских языковых связей. Начало I тысячелетия характеризуется взаимодействием древнетюркских и славянских языков. Особое внимание уделено эпохе господства хазар, как одного из племенных союзов, сыгравших значительную роль в судьбе тюркских племен.

Для изучения истории народов Восточной Европы и Западной Азии, их культуры и древних памятников литературы большое значение имеет анализ древних связей между тюркскими и славянскими народами.

Ключевые слова: языковые связи, экономические и культурные связи, фразеологическая и грамматическая система, летопись, письменные памятники, общественный строй, старославянский язык

OLD TURKIC AND SLAVIC LINGUISTIC TIES

Z.M.ALIYEVA

SUMMARY

The article is dedicated to the history of Turkic and Slavic ties. The beginning of the I millennium is characterized by interaction of Old Turkic and Slavic languages. The special attention is given to the epoch of supremacy of Khazars as one of the tribal alliance which plays a great role in the destiny of Turkic tribes.

The analysis of old ties between Turkic and Slavic languages has a great role in researching the history of the peoples of Eastern Europe and Western Asia, their culture and old monuments of literature.

Key words: linguistic ties, economical and cultural ties, phraseological and grammatical system, chronicle, written monuments, social order, Old Slavic language